

Fârâbî'nin İhşâ'ul-'Ulûm'unda Ta'limî İlimlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Bir Tartışma

A Discussion on the Classification of al-'Ulûm al-Ta'limiyya in Al-Fârâbî's İhşâ' al-'Ulûm

Dr. Öğrt. Üyesi, Tuba Nur UMUT

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı
Ankara University, Faculty of Divinity, Department of History of Philosophy
tndonmez@ankara.edu.tr

 0000-0003-0201-6228

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

Kabul Tarihi / Accepted

Yayın Tarihi / Published

31 Mayıs / May 2023

01 Eylül / September 2023

15 Eylül / September 2023

Atıf Bilgisi / Cite as:

Umud, Tuba Nur. "Fârâbî'nin İhşâ'ul-'Ulûm'unda Ta'limî İlimlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Bir Tartışma", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Eylül 2023), 420-444.
<http://doi.org/1051702/esoguifd.1308168>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Fārâbî’nin İḥṣâ’ul-‘Ulūm’unda Ta‘limî İlimlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Bir Tartışma¹

Öz ► Orta Çağ Latin dünyasında üretmeye ilişkin ilimlerin ve sînâ’atin ilimler tasniflerindeki yerine dair farklılaşma, İslam düşünürlerinin, bilhassa Fârâbî’nin *İḥṣâ’ul-‘Ulūm* eserinde yaptığı ve Batıya tercüme edilerek etki alanı oluşturan tasnifle ilişkilendirilir. İslam düşünürlerinden etkilenen filozofların üretim ile ilgili ilim ve sînâ’ati nazarî ilimlerin amelî kısımları olarak takdir ettiği, Aristoteles’in otantik değerlendirmelerini takip eden filozofların ise bu konumlandırmayı eleştirdiği görülür. Bu çalışma söz konusu tartışma bağlamında, Fârâbî’nin tasnifini, ta‘limî (matematik) ilimler özelinde konu edinmiş, değerlendirmelerdeki iddiaların Fârâbî tasnifinde karşılığının olup olmadığını tespiti çalışmıştır. Neticede Fârâbî’nin tasnifinin ifade edilen ilişkilendirmelerle doğrudan ilgili olmadığı, itirazların muhatabının ise doğrudan Fârâbî olmadığı ortaya konmuştur. Zira Fârâbî iddiaların aksine sînâ’ati ilim tasnifinin dışında bırakmış, nazarî ilimlerin amelî kısımları olarak konumlandırmamıştır. Ayrıca ta‘limî ilimlere ilişkin kategorizasyonu, *Kitâbu’l-Burhân*’da yer verdiği Meşşâî ilkelerle uygunluk arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Fârâbî, İḥṣâ’ul-‘Ulūm, İlimler Tasnifi, Ta‘limî İlimler.

A Discussion on the Classification of al-‘Ulūm al-Ta‘limiyya in Al-Fārābī’s *İḥṣā’ al-‘Ulūm*

Abstract ► In Medieval philosophy, there was a change regarding the place of mechanical arts and crafts in the classification of sciences in the Latin world. This change is associated with Muslim philosophers, especially with the classification of sciences in al-Fārābī’s *İḥṣā’ al-‘Ulūm*, which was translated into Latin and influenced the classification literature written in Latin West. It is claimed that the philosophers influenced by Muslim philosophers, especially by al-Fārābī, appreciated the productive arts and crafts as the practical parts of the theoretical sciences, while the philosophers who followed the authentic evaluations of Aristotle criticized this position. In the context of the aforementioned discussion, this study deals with al-Fārābī’s classification of al-‘ulūm al-ta‘limiyya (mathematical sciences) and tries to determine whether the claims on this issue have any basis in his classification. It is concluded that al-Fārābī’s classification is not directly related to the stated views and he is not the direct addressee of the objections. Because, unlike the claims, al-Fārābī did not include the crafts in his classification of sciences and did not position the crafts as the practical parts of the theoretical sciences. In addition, his categorization of al-‘ulūm al-ta‘limiyya is in accordance with the Peripatetic principles in his *Kitâb al-Burhân*.

Keywords: History of Philosophy, al-Fārābī, İḥṣâ’ al-‘Ulūm, Classification of Sciences, al-‘Ulūm al-Ta‘limiyya.

Giriş

Kadim dönemlerden itibaren kaleme alınan eserlerden müteşekkil ilimler tasnifi literatürü; ilimlerin mahiyetini, konusunu, meselelerini gösteren, ilimlerin konumunu, araştırdığı alanları, sınırlarını belirginleştiren ve ilimler arası ilişkileri görme imkânı sağlayan eserleri ihtiva eder. Bu entelektüel teşebbüslerde esas alınan tasnif kriterleri, farklı düşünce

¹ Metni okuyup değerlendirmelerini paylaşan Dr. Bakhadir Musametov’a, makalenin anonim hakemlerine, süreçteki katkı ve emekleri için ESOGUİFD editör kuruluna teşekkürlerimi sunarım.

geleneklerine mensup müelliflerin bakış açılarını ve dönemin ilmî tasavvurunu yansıtmaları bakımından da ehemmiyet arz eder.

İslam düşüncesinde felsefî tasnif geleneğine ilişkin eserler, felsefî eserlerin tercümesi akabinde kaleme alınmış; felsefî gerekçelerle yahut eğitim müfredatı gözetilerek söz konusu eserlerde ilimler tanıtılmış, bu eserlerin bir kısmında da felsefî ilimlerin arasındaki kademeli ilişkiler ortaya konmuştur. Felsefî ilimler ile dinî ilimler arasındaki ilişkiler de yine tasnif literatüründe yer bulmuştur.²

İslam düşüncesi literatüründe bilginin organizasyonu ve ilim teorisi hakkındaki çıkarımlar, felsefî tasnif geleneğinde telif edilen eserlerden hareketle yapılabilmektedir. Ayrıca bu hususlar Meşşâî gelenekte mantığın bir bölümü olan, Aristoteles'in *İkinci Analitikler*'inin ele aldığı meseleleri içeren "burhân" bölümüne başvurmayı da gerektirir. Zira Meşşâî geleneğin tasniflerine temel teşkil eden Aristoteles, *İkinci Analitikler*'de ilimler arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde esas olan ilkeleri ortaya koymuştur. İlimlerle ilgili araştırma yaparken, ilimler arası hiyerarşiler oluşturulurken dikkat edilmesi gereken kurallara bu çerçevede işaret edilmektedir. Buna göre herhangi bir disipline ilişkin yapılacak ilmî araştırma, belirli bir çerçevede ele alınmalı, söz konusu teorik çerçevenin dışına çıkılmamalıdır. Zira disiplinler ele aldığı konu, ilke ve problemleriyle farklılaşmaktadır. Her disiplinin kendisine has özellikleri vardır. Bu esaslar gözetilerek ilimler farklı kategoriler altında düzenlenmektedir.³

Meşşâî geleneğin kurucu ve en etkili isimlerinden Ebû Naşr el-Fârâbî, (ö. 339/950) ilim tasnifiyle İslam ve Batı düşüncesine önemli ölçüde tesir etmiştir. Felsefî tasnif geleneğinin ilk eserlerinden olan *İhşâ'ul-'Ulûm* gerçek anlamda bir ilimler tasnifi telifi addedilir.⁴ Daha sonraki tasnifler için önemli bir örnek sayılan bu eser, Orta Çağ Avrupa'sına da tesir etmiştir. Hususen

² Felsefî ve dinî tasnif geleneklerine ilişkin olarak öne çıkan meseleler hakkında bk. Ömer Türker, "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 63-91; Müstakim Arıcı, "Temel Problemler Ekseninde Tasnifî'l-ulûm ve Enmûzecü'l-ulûm Literatürleri", *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Müstakim Arıcı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 13-61.

³ Bk. Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 36-41. Disiplinlere ilişkin tasniflerin burhânî temellerini ele alan bir çalışma için bk. Eşref Altaş, "Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak: Bilimler Tasnifinin Mantıkî/Burhanî Temelleri ve Bilimlerin Birbirinden Ayrışması", *İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of Islamic Review* 12/1 (2022), 29-54.

⁴ Ömer Türker, "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi", 71-74. Bakar, Kindî'nin daha önceki tasnifinin pek hatırlanmadığını ve Fârâbî'nin tasnifinin Müslümanlar arasında yaygın şekilde bilinen ilk tasnif olduğuna dikkat çeker. Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, çev. Ahmet Çapku (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 69.

Domingo Gundisalvo'nun (ö. 1140) 12. yüzyılda *İhşâ'ul-'Ulûm*'u tercümesinin ardından bu tasnif, Latin dünyasını etkilemiştir.⁵ Nitekim skolastik felsefedeki tasniflere ilişkin günümüzde yapılan çalışmalarda da, Aristoteles'i İslam dünyası üzerinden anlayan filozofların tasnifine ve onlara temel teşkil eden *İhşâ'ul-'Ulûm*'a temas edildiği görülmektedir. Ovitt ve Whitney'in konuya dair çalışmalarında Fârâbî'nin sınıflandırma şekline dikkat çekilmiştir. Fârâbî'nin tasnifinde bazı uygulamalı ilimleri nazarî ilimler arasında sayması ve bu ilimlerden bazılarını nazarî ve amelî yönü olan ilimler olarak sınıflaması sînâ'atin⁶ konumu ve ilimlere entegre edilmesi bağlamında çalışmalarına konu olmuştur.⁷

Ovitt ve Whitney'in söz konusu değerlendirmelerinde bilme, eyleme ve üretme ayrımını koruyan Aristotelesçi çizgiyi takip eden filozoflardan farklı olarak İslam düşüncesinde yer alan tasniflerde Aristoteles'in orijinal konumlandırmasının dönüştürüldüğüne, Gundisalvo aracılığıyla bu yaklaşımın Batı dünyasına tanıtıldığına ve 12 ile 13. yüzyıl tasniflerinde etkili olduğuna dikkat çekilmiştir. Müslüman filozoflara, özelde Fârâbî'ye dayandığı iddia edilen bu tasniflerde sînâ'atin nazarî ilimlerin amelî kısmı olarak sınıflandırıldığı, marangozluk ya da mekanik gibi maddenin işlenmesini içeren sînâ'atin, nazarî bilgiye karşılık gelen amelî ilimlerin örnekleri haline geldiği belirtilmiştir.⁸ Bu yaklaşımdan farklı olarak Albertus Magnus (ö. 1280) ve Thomas Aquinas (ö. 1274) gibi Aristoteles'i otantik haliyle takip etmek isteyen filozofların ise

---

⁵ Eyüp Şahin'in çalışması Gundisalvo'da Fârâbî tesirini ele almaktadır. Bk. Eyüp Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü", *Diyanet İlmî Dergi* 52/1 (2016), 151-166. Mehmet Ata Az da çalışmasında İslam düşüncesinden Latinceye yapılan iki farklı tercüme hareketine temas etmekte, bu hareketlerin ikisinde de Fârâbî'nin *İhşâ'ul-'Ulûm*'da yer verdiği ilimlerin tasnifinin ve sıralamasının esas alınarak tercüme edilecek eserlerin belirlendiğine dikkat çekmektedir. Mehmet Ata Az, "Fârâbî'nin Eserlerinin Latinceye Tercüme Süreci ve Latin Düşüncesine Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2020), 547-581.

⁶ Türkçe çalışmalarda sînâ'at kavramı kimi zaman sanat/sanatlar kimi zaman ise zanaat olarak tercüme edilmektedir. Günümüzde sanat kelimesinin ifade ettiği mefhum, dönemin sînâ'at kavramından farklı bir çağrışım uyandırmaktadır. Söz konusu dönemde sînâ'at, günümüzde zanaat addettiğimiz faaliyetleri kuşatan ama onlardan daha geniş bir çerçeveye işaret etmektedir. Bu sebeple çalışmada sanat veya zanaat kelimesi yerine sînâ'at kullanımı tercih edilmiştir. San'at ile sînâ'at arasındaki farka ilişkin Cevdet Paşa'nın değerlendirmeleri için bk. Kenan Tekin, "İslam ve Osmanlı Dönemi Bilim Tarihi Yazımı için İhtarlar: Ahmed Midhat Efendi'nin Tarih-i Ulûm'una Cevdet Paşa'nın Tenkitleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24/2 (2023), 811-817, 835-837.

⁷ Bu tartışmalar için bk. George Ovitt, "The Status of the Mechanical Arts in Medieval Classifications of Learning", *Viator* 14 (1983), 98-100; Elspeth Whitney, "Paradise Restored. The Mechanical Arts from Antiquity through the Thirteenth Century", *Transactions of the American Philosophical Society* 80/1 (1990), 81-82, 129-133.

⁸ Whitney, "Paradise Restored", 40, 81, 130-131.

sınâ'ati nazarî felsefenin amelî parçası olarak konumlandırmaya direndikleri ifade edilmiştir. Zira onlara göre nazarî bir ilmin kendisi ve kısımları nazarî olmalıdır.⁹

Bu değerlendirmeler bizim açımızdan iki farklı soru oluşturmaktadır. Bunlardan biri, Orta Çağ'da sınâ'atin meşruiyetini ve ilimlerle entegre olmasını ele alan yaklaşımın, bu meşruiyet iddiasında Fârâbî tasnifinin katkısına vurgu yapmada haklı olup olmadığıdır. İkinci soru ise Aristoteles'in otantik tasnifine sadık kalma motivasyonu ile Fârâbî tasnifinin eleştirilip eleştirilemeyeceğidir. Diğer bir ifadeyle tasnif, Aristotelesçi çerçeve açısından sorun teşkil etmekte midir? Bu çalışma, bu sorulara cevap bulmayı amaçlamaktadır. Dikkat çekilen nazarî-amelî bölümlenmesi Fârâbî tasnifinde nazarî ilimlerden ta'limî¹⁰ (matematik) ilimler altında yapıldığı için çalışmamız meseleyi ta'limî ilimler bağlamında ele almıştır. Fârâbî'nin başta *İhşâ'ul-'Ulûm* eserine dayanarak ve *Kitâbu'l-Burhân*'a başvurarak meseleyi ortaya koymayı hedeflemiştir.¹¹ Zira Fârâbî düşüncesinde mantık, genel olarak felsefesinde önemi haiz olduğu gibi, Netton'un dikkat çektiği üzere, ortaya koyduğu tasnif üzerinde de etkilidir.¹² Çalışmada öncelikle Fârâbî'nin tasnifindeki ta'limî ilimler konumlandırması ortaya konmuş, akabinde bu konumlandırmanın işaret edilen tartışma çerçevesinde nereye oturduğu ele alınmıştır.

1. Fârâbî'nin Tasnifinde Ta'limî İlimlerin Yeri

Felsefeyi “varlık olarak varlığın bilgisi” şeklinde kuşatıcı, tüm ilimleri kapsayan bir çerçevede ele alan Fârâbî, varlığın tikellerinin araştırılması yoluyla farklı ilimlere, ta'limî ilimler, tabiat ilimleri gibi burhânî tikel ilimlere ulaşılacağını belirtir.¹³ Her ilmin konusu, meseleleri ve ilkeleri vardır.¹⁴ İlimlerin tasnifi, onların konu edindiği varlıkların tasnifine bağlıdır. Zira var olanların farklı kısımlarına ilişkin araştırmalar farklı ilimlerde yapılmaktadır. Tüm mevcutlar çeşitli gruplar altında toplanmakta ve her bir varlık cinsi, bir ilmin konusu

⁹ Whitney, “Paradise Restored”, 137, 139.

¹⁰ Yunanca *mathein*, öğrenmek fiilinden gelen kavramın hem “orta” hem de “öğrenme” anlamı Arapça'da 'ulûmu'l-evsâf yahut 'ulûmu't-te'âlim gibi terkiplerde karşılık bulmuştur. Matematiksel akledilirler, madde ile hiçbir ilişkisi olmayan metafiziksel akledilirlerden ve tabîî akledilirlerden farklı olduğu için ortadaki varlıklardır. Onları konu alan da orta ilimler olacaktır. Matematik, metafizik düşünceye hazırlayıcı nazarî bir disiplin olarak riyâziyyât olarak ifade edilmiştir. Fârâbî eserinde ta'limî ilimler kavramını kullandığı için biz de matematik ilimleri ifade için bu kavramı tercih ettik. Metin içinde birbirinin yerine kullandık.

¹¹ Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Burhân*'ının dördüncü bölümü, varlık cinslerinin nasıl inceleneceğini, felsefi ilimlerin nasıl kurulacağını ve ilimler arasındaki ilişkilerin nasıl tesis edileceğini ele almaktadır.

¹² Ian Richard Netton, *Fârâbî ve Okulu*, çev. Mehmet Vural (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 61.

¹³ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 38-39; Altaş, “Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak”, 33.

¹⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 36.

haline gelmektedir. Ardından gruptaki mevcudun türleri ilmi disiplinin ikinci konularına dönüştürülmekte, o türü o tür yapan cevherî ve arazî özellikler tespit edilmektedir.¹⁵ İlmî araştırma, disiplinin konusuna, ilke ve meselelerine uygun nedensellik ilkesini gözeterek yapıldığı için gerçek sebepleri kavramak önem taşır. Sebeplere ilişkin inceleme ise ilmin konusu ile uyumlu bir çerçevede, sınırlar gözetilerek yapılmalıdır. Bu çerçevede cisimlerin sebeplerini tabî ilimler (fizik), nicilikle ilgili sebepleri matematik, nihai sebepleri ise metafizik ele alır. Bu sebepleri kavramayı temin eden burhânî yöntemle sahip olmak ise söz konusu araştırmayı ilmî kılar.¹⁶

Farklı ilimler arasındaki hiyerarşi söz konusu olduğunda Fârâbî, bir ilmin diğerine üstünlüğünün en az üç şeyden birinin üstünlüğü ile ilgili olduğunu belirtir: Ya ilmin konusu yücedir, ki bu da varlığın hiyerarşik düzeni ile ilgilidir. Sözelimi astronominin hiyerarşide kendisinden altta yer alan ilimlere göre üstünlüğü, konusunun yüceliği ile ilgilidir. Zira o, semavî varlıklarla ilgili bir ilimdir. İkinci ölçüt araştırma tarzı ile, ilmin metodolojisi, burhânî oluşu¹⁷ ile ilgilidir. Bazı ilimlerin delilleri diğerlerine nazaran daha sağlamdır, iddiaları ortaya koyma açısından diğerlerinden daha üstündür. Mesela geometri, Fârâbî nazarında delillerinin sağlamlığı sebebiyle diğer ilimlerin çoğuna göre daha üstündür. Bu da ilimler arasında metodolojik açıdan da bir hiyerarşi oluşturulduğu anlamına gelir. Üçüncü ölçüte gelince, bu ölçüt ilimden elde edilen fayda ile ilgilidir. İlimden hasıl olan fayda hususunda o, maddi ve manevi ihtiyaçları, şeriat ilimlerini ve her asırda ihtiyaç duyulan sînâ'ati zikreder. Söz konusu ölçütlerin bir ya da birkaçı bir ilimde bir araya gelebilir.¹⁸

Fârâbî'nin ilimler tasnifi için varlık cinsleri ve onları kavramaya yarayan akıl yetisinin nazarî ve amelî boyutu önem taşır. Bu ilke, ilimlerin nazarî ve amelî olarak bölümlenmesi için esas teşkil eder. Nitekim Fârâbî'nin eserlerinde rastlanan tasniflerden biri nazarî-amelî felsefe bölümlenmesini esas alan Aristoteles geleneğini yansıtır. Bu çerçevedeki bir tasnifi son dönem eserlerinden biri olan *et-Tenbîh 'alâ Sebîli's- Sa'âde'*de yer almaktadır. Bu eserde öncelikle bilme ile, eyleme ve üretme ile ilgili sînâ'at tefrik edilmiştir. Şehirlerde icra edilen ticaret,

---

¹⁵ Ömer Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce: Fârâbî ve Kindî* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 127-128.

¹⁶ Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce: Fârâbî ve Kindî*, 129-130, 137.

¹⁷ Fârâbî'nin burhâna ilişkin yaptığı en olgun tanımın *Kitâbu'l-Burhân*'daki ifadeleri olduğu belirtilir. Buna göre burhân "kesin öncüllerden kurulan kıyas" şeklinde ifade edilebilir. Ali Tekin, *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 262.

¹⁸ Fârâbî'nin *Risale fi Fazîlet'il-'Ulüm ve's-Sînâ'at* eserinden aktaran Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 62, 76-77.

denizcilik gibi sînâ'atin amacı faydalı olmaktır. Eyleme ile ilgili olanlar iyiyi elde etmeyi, sadece bilmeyi amaçlayanlar ise doğrunun kesin olarak bilinmesi anlamında iyiyi amaçlar. Fârâbî nazarında sadece iyiyi elde etmeyi amaç edinen sînâ'at felsefedir. Faydalıyı amaçlayan sînâ'atin hiçbirisine hikmet adı verilmez.¹⁹ Böylelikle Fârâbî, sînâ'ati sınıflamasının dışında bırakır. Felsefenin bölümlerini ise iki çeşit olarak sunar:

Birincisi, insanın kendisinin yapamayacağı varlıklarla ilgili bilgi elde edilmesini sağlar; buna nazarî felsefe adı verilir. İkincisi, özelliği, yapılmak olan şeylerle ilgili bilginin ve onların iyi olanını yapma gücünün elde edilmesini sağlar; buna da amelî felsefe ve siyasi felsefe adı verilir.²⁰

Özelliği sadece bilinmek olan varlıkları, insan iradesine konu olmayan nazarî düşünlürleri ele alan nazarî felsefe Aristoteles'te olduğu gibi üç tür ilimden, matematik, fizik ve metafizikten ibarettir. İyi eylemlerle ilgili olan, insan iradesine konu olan varlık türlerini, iradî düşünlürleri konu alan kısım ise ahlak ve siyaseti kapsar. İnsan üretimi varlık türleri, fark edileceği üzere felsefenin kapsamı dışında kalır. Mantık ise bu tasnifte bir alet ilmi olarak sunulur. Fârâbî burada matematik ilimler arasında aritmetik, geometri ve ilm-i menâzıra (optik) yer verir.²¹ Tasnifin ontolojik mantığı ilimler arasında da bir hiyerarşi oluşturur. Bu çerçevede varlık hiyerarşisinde daha üstün olan varlıkları konu edinen nazarî ilimler, amelî ilimlerden üstündür. Nazarî ilimlerin kendi içerisinde ise metafizik en yüksek felsefi ilimdir. Zira konusu varlık hiyerarşisinin en üst mertebesinde yer alan gayr-i maddi varlıklar, Tanrı ve meleklerdir. Tabîî ilimler felsefi ilimlerin en alt seviyesindedir. Zira konusu varlıklar hiyerarşisinde en alt mertebede olan dünyevi cisimlerden oluşur. Matematiği ifade eden ta'limî ilimler ise metafizik ile tabîî ilimler arasında bir konumdadır. Zira onun konusunu ontolojik olarak tabîî cisimlerle ezeli varlıklar arasında yer alan varlıklar teşkil eder.²²

Fârâbî'nin *İhşâ'ul-'Ulûm'* da yaptığı tasnif söz konusu olduğunda tasnifin eserin girişinde vurgu yapılan pedagojik boyutunun yanında ilimlerin konumlandırılmasında gözetilen belirli ilkeler olduğu ifade edilmelidir. Bakar, bu tasnifi yaparken Fârâbî'nin zihninde birkaç mesele olduğuna işaret eder. Öncelikle öğrencilerin kendilerine faydalı olacak konuları araştırması için yol gösterici bir kılavuz olarak düşünülmüştür. Ayrıca tasnif, ilimlerin hiyerarşisinin

¹⁹ Fârâbî, "Mutluluk Yoluna Yönelme", *Fârâbî'nin İki Eseri: Siyâset Felsefesine Dair Görüşler (Fusûlü'l-Medenî) ve Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh 'Alâ Sebîli's-Sâ'ade)*, çev. Hanifi Özcan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 162.

²⁰ Fârâbî, "Mutluluk Yoluna Yönelme", 165.

²¹ Fârâbî, "Mutluluk Yoluna Yönelme", 165-166.

²² Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 131-135.

kavranmasını mümkün kılmaktadır. Tasnifte Fārâbî ilimlerin alt kısımları göstererek uzmanlaşmaya dikkat çekmekte ve uzmanlaşmak isteyenlere nereden başlamaları gerektiğine dair fikir vermektedir.²³

Fārâbî eserin girişinde tasnifini meşhur, bilinen ilimleri ve onların kısımlarını içerecek şekilde kurguladığını ifade eder. Her bir ilim ve kısımlarından ve bu kısımları oluşturan şeylerin muhtevassından okuru haberdar edeceğine belirtir.²⁴ Fārâbî'ye özgü bu tasnifte eser beş fasla ayrılmıştır. Bunlardan ilkinde dil ilimleri ve kısımları, ikincisinde mantık ilmi ve kısımları, üçüncüsünde ta'limî ilimler, dördüncü grupta tabiat ilmi (fizik) ve kısımları ile metafizik ilmi ve kısımları, beşinci grupta el-'ilmu'l-medenî (idare ve siyaset ilmi) ve kısımları ile fıkıh ve kelim yer alır.²⁵

Aristoteles tasnifinden farklı olarak bu tasnifte ilk etapta dikkat çeken husus, dil ilmine ve diğer felsefî tasniflerde alet ilmi olarak yer alan mantık müstakil bir kategoride yer verilmesidir. Bu tercih, döneminde tartışmalara konu olan dil ve mantık ilimlerine dair sınırları çizme teşebbüsü olarak da okunmuştur.²⁶ Fārâbî'nin *Iḥṣā'ul-'Ulūm*'daki tasnif biçiminin keyfi olmadığı, dikkatlice planlandığı, mantığın kasıtlı olarak başa yerleştirildiği ifade edilir.²⁷ İskenderiye'deki yeni Aristotelesçi felsefe öğretim geleneğinden etkilenen Fārâbî onu düzenleyip yeniden ortaya koymuş, bu durumun bir yansıması olarak birinci analitiklerde bırakılan mantık külliyyatının devamını da müfredata dahil etmiştir.²⁸

Tasnifte dikkat çeken bir diğer husus, fizik ve metafiziğin tek bir fasılda ele alınması²⁹, beşinci grupta ise siyaset ilmi yahut toplum bilim olarak ifade edilebilecek olan el-'ilmu'l-medenî yanında fıkıh ve kelamın tasnifte yer bulması ve felsefi disiplinlere entegre edilmesidir. Dini ilimler böylelikle siyaset ilmine, dolayısıyla felsefeye dahil edilmiştir. Ayrıca tasnifte ahlak

---

²³ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 159.

²⁴ Ebû Naşr el-Fārâbî, *Iḥṣā'ul-'Ulūm*, nşr. Osman Muhammed Emin (Kahire: Mektebetu's Sa'ade, 1931), 2. Burada Fārâbî, küll ve cüz kavramlarını kullanır.

²⁵ Fārâbî, *Iḥṣā'ul-'Ulūm*, 2.

²⁶ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 172.

²⁷ Netton, *Fārâbî ve Okulu*, 62.

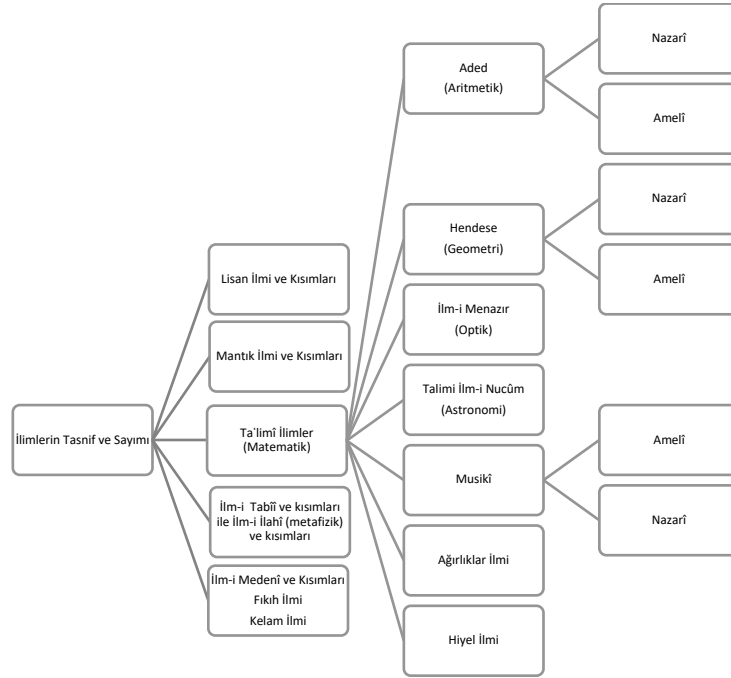
²⁸ Peter Adamson – Richard Taylor, *İslam Felsefesine Giriş*, çev. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2015), 61-63.

²⁹ Bu ilimlerin tek bir grupta ele alınması ile ilgili bir değerlendirme için bk. Abdullah Kartal, "İbnü'l-Arabî'nin İlimleri Sınıflandırması ve Fārâbî ile Bir Karşılaştırma", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (2021), 770-771.

müstakil olarak zikredilmemiştir. Beşerî varlık sahası iradi olanlarla ilgilidir. Beşerin toplum içinde yer alması itibariyle ahlak, medenî ilim kapsamında incelenmektedir.

Bizim çalışmamız açısından dikkat çekici olan ise ta'limî ilimlerin tasnif şeklidir. *Quadrivium* olarak bilinen aritmetik, geometri, musikî ve astronomiden ibaret görmek yerine; matematik ilimleri aritmetik, geometri, optik, astronomi, musikî, ağırlıklar ilmi ('ilmu'l-eşşâl) ve hiyel ilmi olmak üzere genişletilmiş yedili bir tasnife tabi tutar. Yedi alt bölüme ayrılan bu ilimlerin bir kısmı, (aritmetik, geometri ve musikî) nazarî ve amelî olarak tekrar taksim edilir. Amelî bölümde somut şeylerle ilişkili formları; nazarî bölümde ise maddeden bağımsız matematiksel formları göz önünde tutar.

Tablo 1: İhşâ'ul-'Ulûm'da Ta'limî İlimler

Ta'limî ilimleri ele alırken Fârâbî öncelikle bu ilimlerin konusunun sayılar ve nicelikler (somut ve soyut nicelikler) olduğunu belirtir. Ta'limî ilimler diğer varlıklara bağlı mevcudiyetler olarak sayılar ve niceliklerle de ilgilidir. Diğer varlıklara semavi varlıklar, tabîî nesnelere de girer. Fakat ta'limî ilimler onları, sözgelimi tabîî cisimleri matematiksel ölçü

oranları, bileşimler ve simetriye sahip cisimler olarak inceler.³⁰ Aritmetik, geometri, astronomi gibi matematiğin ana dallarının konu edindiği varlıklar, metafiziksel varlıklarla tabîi cisimler arasında ontolojik bir ara konumdadır. Nitekim astronominin konu edindiği semavi cisimler tabîi ilim ile metafizik arasında orta araştırma alanını teşkil eder. Optik de Fârâbî'ye göre böyle sayılır. Zira o, ışığın tabiatının gayr-i maddi olduğunu düşünür. Tabîi nesnelere de ta'limî ilimlerin konusuna bir açıdan girdiği için ta'limî ilimlerin hiyel ve ağırlıklar ilmi gibi dalları diğer dallara kıyasla tabîi ilimlere yakın durur.³¹

Yedi ana kısma ayrılan ta'limî ilimler *İhşâ'ul-'Ulûm*'da belirli bir sırada verilir. Bu sıralamanın gerekçesini Fârâbî *Tahşîlu's-Sa'âde* eserinde belirtir: İlimlerin konu edindiği varlıkların cinsleri nazara alınınca insan için idraki en kolay olan, sayıların ve büyüklüklerin cinsidir. Dolayısıyla ilimler hiyerarşisinde matematik; metafizik ve tabîi ilimler arasında yer alsada belirtilen gerekçelerle tedriste tabîi ilimlerden önce gelir. Matematik ilimler içerisinde idraki en kolay olan aritmetiktir. Sonra geometri, akabinde optik, astronomi, musikî ve hiyel ilmi gelir. Fark edileceği üzere gidişat maddeye muhtaç olmamaktan maddeye daha çok muhtaç olmaya doğrudur.³² Hiyel ilminin konusunun tanımında daha çok madde bulunduğu için bu ilim en son sırada yer almaktadır.

Ta'limî ilimlerin ilki aritmetiktir. Bu ilmin amelî kısmı, sayılabilen şeylerin sayılarını incelemekte, nazarî kısmı ise sayıları cisimlerden, eşyadan tecrit edilerek incelemektedir. Nazarî kısmı Fârâbî'ye göre ilimlerin bütününe dahil olan kısımdır.³³

Geometri ilmi ismiyle bilinen ilmin iki tür olduğunu belirtir. Amelî kısmı uygulamada geometriyi kullanan demirci, mimar gibi amelî sına'at ile ilgilenen kimselerin maddi cisimlerdeki doğruları ve yüzeyleri incelemesidir. Fakat amelî geometriyi bilenler, maddi cisimde bulunması itibarıyla zihinde doğrular, daireler, üçgenler tasavvur eder. Nazarî kısımda ise hangi cisimlerde olduğundan bağımsız olarak ağaç, demir, duvar düşünmeksizin yüzey ve hacimlerin ele alındığını ifade eder. Yine tüm ilimlere dahil olan kısım, nazarî hendesedir.

---

³⁰ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 135, 136.

³¹ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 135-139.

³² Fârâbî, "Mutluluğu Kazanma", *Farabî'nin Üç Eseri: Mutluluğu Kazanma, Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 11-13.

³³ Fârâbî, *İhşâ'ul-'Ulûm*, 34-35.

Nazarî hendese burhânlarla incelediği hususların sebeplerini bildirir. Nazarî hendesenin de iki kısmı (cüzü) vardır. Biri doğru ve yüzeyleri, diğeri ise hacimleri inceler.³⁴

Matematik ilimlerden sadece nazarî aritmetik ve nazarî geometri maddi nesnelere tamamen ayrı olan sayılar ve niceliklerle ilgilidir. Bu anlamda onlar salt matematiktir. Bu iki ilmi Fârâbî bütün ilimlerin kaynağı ve temeli olarak düşünür. Optik, matematiksel astronomi, musikî, ağırlıklar ve hiyel ilmi ise maddi şeylerle daha çok ilgilidir.³⁵

İlm'ul menâzır (optik), tıpkı geometri gibi şekil ve büyüklükleri, yüzey ve hacimlerde olmaları bakımından inceler. Fakat geometrinin inceleme biçimi daha geneldir. Optiğin ayrı bir ilim olmasının sebebi ise şudur: Geometride belli bir durumda olması gereken şeylere bakıldığında farklı bir durumda görünebildiği, eşit olmayanların eşit görünebildiği, önde olanın arkada görüldüğü durumlar mevcuttur. Optik bu tür durumların sebeplerini nazarî geometrinin burhânî metodunu kullanarak ortaya koyar.³⁶ Bu ilim de iki kısma ayrılır: İlki doğrudan ışıkla bakılan şeyleri inceler. İkincisi, aynalar ilmi ile ilgilidir.³⁷ Optik bulgularda edinilen bilgi, cihazların üretiminde kısmen kullanılır. Ama optik cihazlarının üretimi, tasnifte optiğin bir bölümü olarak değil; hiyel ilminin alt bölümü olarak sunulur. Optiğin nazarî temelini geometriden ayrı görmediği için Fârâbî bu ilmi nazarî ve amelî olarak ayırmaz.³⁸

Fârâbî, ilm-i nucûm adıyla bilinen ilimin iki tane olduğunu, bunlardan ilkinin yıldızlardan çıkarılan hükümler ilmi iken (astroloji) diğerrinin matematiksel ilm-i nucûm (astronomi) olduğunu ifade eder. İlimler içinde sayılan ve matematiğin bir dalı olan ilim, matematiksel astronomidir.³⁹ Astrolojiden bu taksimde bahsetmekle birlikte ilm-i nucûmu ele alırken Fârâbî nazarî ve amelî ayrımı yapmaz. Astrolojik hükümleri ilim olarak görmez; zira onun matematiksel astronomi gibi tam ve kesin olmadığına dikkat çeker.⁴⁰ Matematiksel

³⁴ Fârâbî, *İhşâ'ul-'Ulûm*, 36-39.

³⁵ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 176-177.

³⁶ Optik hadiselerin meydana geliş sebeplerini geometrinin açıklaması, bu iki ilim arasında bir kademe ilişkisi olduğu anlamına gelir. Bu hususa çalışmanın 3. başlığında değinilecektir.

³⁷ Fârâbî, *İhşâ'ul-'Ulûm*, 40-43.

³⁸ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 175.

³⁹ Fârâbî, *İhşâ'ul-'Ulûm*, 43-44.

⁴⁰ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 175-176. Yıldızların hükümleri üzerine yazdığı eserden hareketle astrolojiyi Fârâbî'nin bir ilim olarak kabul etmediği savunulmuştur. Bakar'a göre Fârâbî astrolojiyi reddetmemekle birlikte dönemindeki uygulayıcılarının güvenilirlik seviyesi itibarıyla bu ilme eleştiride bulunur. Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 62.

astronomiye gelince o, semavi cisimleri, onların şekillerini, hareketlerini, birbirlerine nispetlerini, hareketlerinden dolayı ortaya çıkan durumları, iklimleri inceler.⁴¹

Musikî de Fârâbî tasnifinde amelî ve nazarî olarak ikiye ayrılır. Amelî kısım gırtlak, burun gibi doğal organlarla ya da yapay musikî aletlerinde nağmelerin çıkarılmasına dairdir. Nazarî kısım ise nağmelerin meydana gelme sebeplerini inceler. Nazarî kısım nağmeleri herhangi bir maddede olmaları bakımından değil de genel açıdan ele alır.⁴² Nazarî musikî de kendi içinde beş büyük kısma ayrılır.

Ta'limî ilimlerden ağırlıklar ilmi de iki grupta incelenir. Biri ağırlıkları ölçme bakımından ele alır. İkincisi ağır eşyaları kaldırmada kullanılan aletlerin ilkeleri hakkındadır.⁴³

Ta'limî ilimlerin sonuncusu olarak konumlandırılan hiyel ilmi ise ta'limî ilimlerin diğerlerinde burhânlarla ispat edilmiş hususların tabîi cisimlere uygulanması için alınması gereken tedbirlerin ilmidir. Söz konusu ilimler doğruları, yüzeyleri, hacimleri ve inceledikleri şeyleri akli olmaları bakımından ele alır. Bu ilimlerde burhânlarla ispat edilen şeyler tabîi cisimlere, mahsûsâta uygulanmak istenince ona engel olan haller olabilir. Bu engellerin ortadan kaldırılmasını temin edecek kuvvete ihtiyaç duyulur. Hiyel ilmi, bu bağlamda gerekli tedbirlerin ve yöntemlerin bilgisini veren ilimdir. Bu ilim, ta'limî ilimlerin uygulama alanının birleşimi olarak sunulur. Aritmetikle geometri arasında ortak bir ilim olan aritmetik hiyel ilmi (cebir ve mukabele bu ilmin alt dalıdır), geometri ile ilgili hiyel ilmi (farklı tür cisimlerin alanını ölçmeye yarayan hiyel ilmi, yıldız aletlerinin yapımı, musikî aletlerinin yapımı, yaylar ve çeşitli silahların yapımı için uğraşan amelî sînâ'atle ilgili aletlerin hazırlanmasıyla ilgili hiyel bu türdendir), optikle ilgili aletlerin yapımı ile ilgili tedbirler, aynalarla ilgili tedbirler de bu çerçevede zikredilir. Dolayısıyla bu ilim, birçok ilim ve sînâ'at için alet yapımı ile ilgilidir. Fârâbî, şehirlerde icra edilen amelî sînâ'atin, yani sînâ'atin dayandığı ilkelerin de bu ilimle ilişkili olduğunu ifade eder.⁴⁴ Hiyel ilmi ve ağırlık ilmi tamamıyla uygulamalı matematik olduğu için nazarî ve amelî olarak bölümlenmeye izin vermez.⁴⁵

---

⁴¹ Fârâbî, *Iḥṣā'ul-'Ulūm*, 45-46.

⁴² Fârâbî, *Iḥṣā'ul-'Ulūm*, 47-48.

⁴³ Fârâbî, *Iḥṣā'ul-'Ulūm*, 49.

⁴⁴ Fârâbî, *Iḥṣā'ul-'Ulūm*, 49-51.

⁴⁵ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 174.

2. Fârâbî'nin Tasnifine Yönelik Değerlendirmeler

2.1. Sınâ'atin Meşruiyetine Katkısı Açısından Fârâbî Tasnifi

Çalışmanın giriş bölümünde işaret ettiğimiz değerlendirmelerde Fârâbî'nin tasnifinde izlediği iddia edilen yolun iki farklı bakış açısıyla ele alındığına ve iki farklı tutuma sebebiyet verdiği dikkat çektik. Bunlardan ilki, Aristoteles'in orijinal şemasını dönüştüren Müslüman filozofların (özelde Fârâbî'nin) tasniflerinde teknik ile ilgili sınâ'ate oldukça önemli bir konum verdikleri iddiasıdır. Bu iddiada Fârâbî'nin tasnifinin sınâ'ati teorik bilimlerin uygulamaları olarak tayin ettiği, marangozluğa ve diğer sınâ'ate amelî geometri altında yer verdiği, ağırlıklar ilmi ve hiyel ilmini matematiğin bölümü saydığı ve tıp, ziraat, denizcilik, simya ve birçok sınâ'ati tabîi felsefe (fizik) altında konumlandığı ifadeleri yer bulur.⁴⁶ Cevap aradığımız sorulardan ilki, bu iddianın haklı olup olmadığıdır.

Müslüman düşünürlerin teknik ilimlerin gelişimine katkısı farklı açılardan ele alınmaktadır. Tasnif geleneğinin sınâ'atin meşruiyetine katkısı da literatürün tümü incelendiğinde anlamlı bir zemine oturabilir. Fârâbî tasnifinde yer alan nazarî ilimler, özelde ta'limî ilimler, sınâ'at için belirli ilkeler temin etmektedir. Özellikle ta'limî ilimlerin amelî kısımları yahut uygulamalı matematik olarak ifade edebileceğimiz hiyel ilmi ile ağırlıklar ilmi, tabîi cisimlerle, sınâ'at ile yakından ilişkilidir. Onlar birçok amelî sınâ'atin ilkelerini içerir. Fârâbî'nin tasnifinde bu ilimlere yer vermesi ve dolayısıyla onlara önem atfetmesi onun bu alana katkısı olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte Fârâbî'nin sınâ'ati doğrudan tasnifine dahil ettiği iddiası doğru görünmemektedir.

Fârâbî, yukarıda işaret ettiğimiz üzere *et-Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde*'de faydalıyı amaçlayan sınâ'atin hiçbirine hikmet denilmeyeceğini ifade etmiş, onları felsefî tasnifinin dışında bırakmıştır. Ayrıca metodolojik olarak bakıldığında Fârâbî delillerin sağlamlığı açısından sınâ'ati kıyâsî ve kıyâsî olmayanlar şeklinde ikiye ayırmış, amacı pratik fayda olan tıp, marangozluk gibi uygulamalı sınâ'ati (*tekhne* türü faaliyetleri) kıyâsî olmayanlar şeklinde nitelemiştir.⁴⁷ Bakar'ın da dikkat çektiği gibi Fârâbî'nin tasnifi, kıyâsî ilim ve sınâ'at ile sınırlıdır. Bu itibarla tıp, mimarlık, tarım ve denizcilik gibi uygulamalı sınâ'at tasnif dışında bırakılmıştır. Gizli ve sırlı ilimler, simya, rüya tabirleri gibi ilimler de bu tasnifte yer bulmamıştır. Böylesi bir

⁴⁶ Ovitt, "The Status of the Mechanical Arts in Medieval Classifications of Learning", 100; Whitney, "Paradise Restored", 130-131.

⁴⁷ Tekin, *Varlık ve Akıl*, 343; Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 36.

kayıt, onun diğer metinlerinde faydalı addettiği bazı disiplinleri dışarıda bırakması sonucunu doğurmuştur.⁴⁸ Yukarıda yer verdiğimiz, *İhşâ'ul-'Ulûm*'da astrolojiye ilişkin görüşü de bu değerlendirmeyi destekler niteliktedir. Fârâbî'nin bu tutumu şunu gösterir: O genelde ilmin konusunun yüce oluşu yahut faydası ile ilgilenmişse de ilimler söz konusu olduğunda onun esas ilgisi delillerin sağlamlığıdır.⁴⁹ Bu itibarla onun tasniflerinde uygulamalı/amelî sînâ'at yer bulmamıştır.

Üstelik söz konusu iddianın bir bilgi yanlışı içerdiği ifade edilmelidir. Fârâbî tasnifi özelinde sînâ'atin tabîî ilimler altında konumlandırılması söz konusu değildir. Ayrıca o, denizcilik, ziraat gibi sînâ'ati tasnifinin herhangi bir kısmına dahil etmemiştir. Tıp ilmi daha sonraki tasniflerde, mesela İbn Sina'da tabiat ilminin dalları arasında sayılmışsa da Fârâbî'nin tasnifinde yer bulmamıştır.⁵⁰ Tıp, Fârâbî'nin birçok eserinde tecrübî sînâ'at kategorisinde değerlendirilmektedir. Nitekim *Kitâbu'l-Burhân*'da tecrübî ve kıyâsî sînâ'atin yardımlaşabileceğini ele alırken Fârâbî bu duruma tıp ve tabîî ilimleri örnek gösterir. Buradan hareketle tıbbın doğa ilminin parçası (cüzü) olduğunun zannedildiğini ifade etmiştir.⁵¹ Oysa tıp tecrübî bir sînâ'attir.

⁴⁸ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 161-162. Bu yöneleimde Fârâbî yalnız değildir. İbn Bâcce de tıp veya ziraat gibi pratik sînâ'ati tasnifine almamaktadır. Zira bunları kıyasa dayalı bilimler olarak kabul etmemektedir. Bu sînâ'at kıyasları kullanıyorsa da bu, belli işler amacıyla. Fakat tıp ya da ziraat kıyas üzerine inşa edilemez. Oysa optik ya da mekaniğin kuralları kıyaslar aracılığı ile düzenlenebilir. Adamson -Taylor, *İslam Felsefesine Giriş*, 175.

⁴⁹ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 78. Nitekim kıyas metotlarının hiyerarşisi de Fârâbî'nin ilimleri ele alırken gözettiği ölçütlerdendir. Tasnif ettiği ilimler açısından asıl önemli deliller burhânî ve cedelî delillerdir. Hakikat keşfi ya da hakikat iddialarının doğrulanmasında burhânî kıyaslar en güvenilir olanlardır. Nitekim burhânî metotları sadece felsefî ilimler kullanır. Felsefî ilimlerin kullandıkları deliller de yetkinlik açısından tefrik edilmiştir. Tam kesinlik sağlayan zorunlu öncüllerle duyu idrakinden çıkarılan öncüller arasında yetkinlik farkı vardır. Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 121-126.

⁵⁰ İbn Sînâ da tıp ilmini tabiat ilimlerinin alt bölümlerinden biri olarak görür. Bk. M. Cüneyd Kaya, "İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmi'l-hikme ve tafsîlihâ'sı: Tahkik ve Tercüme", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020), 29. Kutbuddin Şirazi taksiminde de benzer bir tercih söz konusudur. Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 310. Fârâbî'den farklı olarak Gundisalvo da tabiat ilminin kısımları arasında tıp ilmine yer vermiştir. Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü", 164.

⁵¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 48. Stroumsa, *İhşâ'ul-'Ulûm*'un günümüze ulaşmayan bir versiyonunda tıp ilmini de içeren bir tasnifin yer alıyor olmasını ihtimal dahilinde gören bir çalışma kaleme almıştır. Bk. Sarah Stroumsa, "Al-Fârâbî and Maimonides on Medicine as a Science", *Arabic Sciences and Philosophy* 3/2 (1993), 235-249. Yer verdiğimiz değerlendirmeler ışığında bu iddianın karşılığının olduğunu düşünmüyoruz.

2.2. Meşşâî İlkeler Bağlamında Fârâbî'nin Tasnifi

Giriş bölümünde dikkat çektiğimiz ikinci tutum, Aristoteles'in otantik tasnifine sadık kalma motivasyonu ile Fârâbî tasnifinin eleştirildiğidir. Ele alacağımız soru, söz konusu eleştirinin haklı olup olmadığı, Fârâbî tasnifinin Aristotelesçi çerçeve açısından sorun teşkil edip etmediğidir. Söz konusu soru bağlamında, tasnife dahil edilen üretim (*poietik*) ile ilişkili ilimlerin nazarî ilim sınıfında yer alan ta'limî ilimlerin altında yer bulması ve ta'limî ilimlerin ihtiva ettiği aritmetik, hendese ve musikîde yeni bir kademelendirmeye gidilip bu ilimlerin kendi içinde nazarî ve amelî olarak ayrılması ele alınabilir.

2.2.1. Tasnifin İlimler Hiyerarşisi Bağlamında Değerlendirilmesi

Bilindiği gibi Aristotelesçi dünya görüşü bilme, yapma ve üretmeyi birbirinden ayırmakta, bunlar arasında bir hiyerarşi tesis etmektedir. İlimler arası hiyerarşi, konu edindikleri varlık cinsine göredir. Manipülasyonun nesnesi olmayan, değişmeyen tabiata dair nazarî, tefekkürî düşünce; değişen şeylerin kullanımına ilişkin amelî ya da üretici bilgiden üstün addedilir. Madde ile ilişkisi itibarıyla amelî bilgi, devamlı değişen ve dönüşen bir şeyi kuşatamayacağı için nazarî bilgi haline gelemmez. Nazarî ilimler hem iyi, hem onurludur. Üretici ilimler ise yalnızca bir amaca araç olmak, fayda sağlamak bağlamında değerlidir.⁵² Aristoteles'i otantik şekilde ele alma iddiasıyla maruf Aquinas'ın değerlendirmeleri bu bağlamda hatırlanabilir: Ona göre ölçme, melodiler oluşturma, yıldızların rotasını hesaplama gibi işler yalnızca bilgi değil aynı zamanda ürün olan bir iş de içerdikleri için sînâ't (*artes*) olarak adlandırılırlar. Metafizik ya da tabîî ilimler gibi ilimler ise üretimi değil yalnızca bilgiyi içerir. Aquinas'a göre onlara sînâ't denmez; zira sînâ't, üretici akıl ile ilgilidir. Üretici akıl yahut bedensel faaliyetler içeren tıp, simya gibi ilimler bu türden sayılır.⁵³

Fârâbî tasnifi ise üretimle/*poiesis* ile ilişkili olan uygulamalı ilimleri nazarî ilmin bir kısmı kılmıştır. Bu konumlandırma Aristotelesçi felsefenin sunduğu hiyerarşi açısından sorun teşkil etmekte midir? Fârâbî, hem varlık hem bilgi hiyerarşisine düşüncesinde merkezî bir yer tayin etmektedir. Kuvve-i nâtıkanın nazarî kısmı amelî kısımdan (hem üretim becerisiyle hem

⁵² Hans Jonas, "The Practical Uses of Theory", *The Phenomenon of Life: Toward a Philosophical Biology* (Evanston: Northwestern University Press, 1966), 188-190.

⁵³ Thomas Aquinas, *The Division and Methods of the Sciences: Questions V and VI of his Commentary on the 'De Trinitate' of Boethius*, çev. Armand Maurer (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1963), 18-19.

de eyleme ile ilgili), bu kısımlara karşılık gelen nazarî erdemler amelî erdemlerden,⁵⁴ nazarî ilimler de amelî ilimlerden üstündür. Bu kabuller dikkate alındığında açıktır ki Fârâbî'nin nazarî bir ilmi nazarî ve amelî kısımlara ayırması, onları hiyerarşide eşit gördüğü anlamına gelmemektedir. Amelî kısımlar birçok açıdan faydalı addedilse de nazarî kısma o, daha üst bir konum tayin etmektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, ta'limî ilimleri ele alırken o, bu hususu bizzat belirtmektedir. İlmin nazarî kısmı amelî kısmına üstündür. Aritmetik ve geometri gibi nazarî ilimler, mekanik ve mühendislik gibi uygulamalı matematikten daha üstündür.⁵⁵ Fârâbî'nin başka bağlamlardaki, söz gelimi kesin bilgiye dair ifadelerinin de, Aristoteles'in değerlendirmeleri ile paralellik arz ettiği görülür. Zira Aristoteles de hem gözlem hem de matematiği içeren astronominin, gözlemsel astronomiden daha üstün olduğunu ifade eder. Bir ilim diğerinin yalnızca olguyu bilmesine karşılık hem olgu, hem de niçini biliyorsa ondan daha kesin ve daha üstündür.⁵⁶

2.2.2. Tasnifin İlimler Arası İlişkilere Dair Kurallar Bağlamında Değerlendirilmesi

Aristoteles'i otantik şekliyle takip etme iddiasında olan filozoflardan Aquinas; tıp, ziraat gibi alanların nazarî felsefenin amelî bir parçası olamayacağını; ancak onların nazarî ilimlerle belirli koşullarda ilişki içine girebileceğini (üst-alt kademe ilişkisi/subalternation) beyan eder.⁵⁷

Tıp, tabîî ilimlerin bir parçası olarak yer almaz. Zira tıbbın konusu, tıbbın konu edindiği açıdan doğa bilimlerinin konusu değildir. Zira tedavi edilebilen insan bedeni, tabîî bir cisim olmasna rağmen doğası gereği iyileştirilebildiği ölçüde değil; bir sınâ'at yoluyla iyileştirilebildiği ölçüde tıbbın konusu olur. ... Tıp sınâ'atında kullanılan pratiklerin sebeplerinin tabîî şeylerin özelliklerine dayanması gerekir. Dolayısıyla tıp, tabiat ilimlerinin alt kademesinde olabilir. Aynı

⁵⁴ Fârâbî *Fuṣūlu'l-Medenî*'de insanın eşyayı idrak ettiği, ilimler ve sınâ'ati elde ettiği akli yetinin işlevlerini ele alır: Bir yönüyle nazarî bir yönüyle amelî olan bu yetinin nazarî kısmı, bizim yapıp değiştiremediğimiz varlıkları bilir. Üçün tek, dördün çift sayı olması buna örnektir. Amelî kısım ise bizim irademiz dahilinde yapabileceğimiz, bir halden başka bir hale dönüştürebileceğimiz şeylerle ilgilidir. Bir yönü eyleme ile bir yönü ise hekimlik, marangozluk, ziraat, tıp, denizcilik gibi bir yetenek ya da sınâ'atle ilgili olan şeylerdir. Fârâbî, "Siyaset Felsefesine Dair Görüşler", *Fârâbî'nin İki Eseri: Siyaset Felsefesine Dair Görüşler (Fuṣūlu'l-Medenî) ve Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh 'Alâ Sebîli's-Sâde)*, çev. Hanifi Özcan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 52-53, 70.

⁵⁵ Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, 149.

⁵⁶ David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 88-89; krş, Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 7.

⁵⁷ Whitney, "Paradise Restored", 139.

nedenle simya, ziraat ve bu türden tüm ilimler de böyledir. Buradan çıkacak sonuç şudur ki, bazı amelî ilimler kendisi ile alt kademe ilişkisine girse de fiziğin kendisi, tüm kısımları ile nazarîdir.⁵⁸

Aquinas'ın, tıp üzerinden ele aldığı ve diğer sınıfa de işaret ederek yönelttiği itiraz, döneminde mevcut, muhtemelen Müslüman filozofların etkisiyle ortaya konulan bir tasnif şeklidir. Söz konusu itirazın muhatabının doğrudan Fârâbî olduğunu düşünmüyoruz. Zira yukarıda da işaret ettiğimiz gibi o, tasnifinde ne tıp ne de ziraat gibi sınıfa de yer vermiştir. Onları nazarî disiplinler altında sınıflaması söz konusu değildir. O, hiyel, ağırlıklar ilmi gibi ilimlere nazarî ilimler altında yer vermiştir. Nazarî disiplinlerden ta'limî ilimlerin bazıları altında nazarî ve amelî konumlandırması yapmıştır. Bu durumların Aristotelesçi ilkeler açısından sorun teşkil edip etmediğini ele alabiliriz.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki, Aquinas'ın -Aristoteles'e dayanarak- ilimler arasındaki ilişkiye dair işaret ettiği kural ve istisnaları ele almak için öncelikle ana hatlarıyla *İkinci Analitikler*'de yer alan *metabasis* yasağına, üst-alt kademe ilişkilerinin nasıl tesis edilebileceğine ve karma ilimler meselesine değinmemiz gerekecektir.

İkinci Analitikler'de temellendirilen *metabasis* yasağı, ilmî araştırma yönteminin ana unsurlarından olduğu gibi, ilimler tasnifine ilişkin sonuçlar da barındırmaktadır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Aristoteles ve Meşşâî gelenek ilimleri varlığı esas olarak tasnif eder. Farklı ontolojik seviyedeki varlıkları, varlığın farklı cinslerini farklı ilimler konu edinir. Her ilmin kendine has konusu, ilke ve mesaili vardır. *İkinci Analitikler*'de Aristoteles kanıtlama sürecinde bir ilmî disiplinden diğerine geçişi tartışır. O, burada her ilmin konusu farklı olduğu için kendisinden burhân getirdiğimiz ilkelerle kendisine burhân getirdiğimiz meselelerin aynı varlık cinsinden olması gerektiğini söyler. Ontolojik ve metodolojik gerekçelerle o, bu şartları taşımayan herhangi bir ilmin yöntem ve argümanlarını başka bir ilimde kullanmanın uygun olmadığını beyan eder. Bu duruma aritmetik yoluyla geometrik bir önermeyi kanıtlamanın uygun olmadığı örneğini verir.⁵⁹

⁵⁸ Aquinas, *The Division and Methods of the Sciences*, 21.

⁵⁹ Steven J. Livesey, "The Oxford Calculatores, Quantification of Qualities, and Aristotle's "Prohibition of Metabasis"", *Vivarium* 24/1 (1986), 51; Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*; çev. Ali Houshiary (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 20. Aristoteles düşüncesinde nicelik ve niteliklerin farklı kategorilerle ilgili olması, tabîî ilimlerde matematiğin kullanımını belirli istisnalara bağlı kılmıştır. Aristoteles'in bu yaklaşımı tabîî ilimlerde ve diğer ilimlerde matematiksel yöntemler kullanmada önemli bir engel teşkil etmiştir. Muhtemel bir çözüm üst kademe-alt kademe ilişkisi içerisinde onları ele almak (subalternate) yahut onları karma ilimler olarak konumlandırmaktır. Bu istisnalar, ilimlerin özerkliğini zedelememekte, küçük bir değişimle onu muhafaza

Bu yasağın istisnasını yine Aristoteles ortaya koyar. Bazen musikîdeki bir husus için aritmetikten ya da optikteki bir husus için geometriden burhân getirmek gibi, bir ilimdeki bir hususu başka bir ilimle ispatlamayı mümkün görür. Böyle durumlarda Aristoteles üst kademede olan ilmin sebep burhânını (burhânu lime's-şey/propter quid) aşağıda yer alanın ise varlık burhânını (burhânu enne's-şey/fact quia) verdiği ifade etmiştir.⁶⁰

Bu tür bilim çiftlerinin yer aldığı, varlık ve sebep burhânını verecek şekilde kurulan alt-üst kademe ilişkisi (subalternation), yasağın istisnasını oluşturur. Bu ilişkide önerme bir ilme, dayandığı ilke ise başka bir ilme ait olur. Varlık burhânını, yani olgunun sebebini veren ve fenomenlerle ilgilenen ilimler alt kademede; fenomenleri açıklamaya yardımcı olan ilimler ise üst kademede ilimler olarak bilinir. Böylece alt ve üst kademede ilimler, bir konuyu açıklamada yardımlaşmış olur.⁶¹

Saf matematik ile böyle bir ilişki kurup onun alt kademesinde yer alan ilimlere karma yahut karışık ilimler (subalternate sciences) denilir. Tabî ilimler ile matematik ilimler arasında yer alan, konuları hem matematikten hem de tabî ilimlerden gelen unsurlardan oluşan karma ilimler; astronomi, optik, musikî ve bazen de mekaniği içerecek şekilde ele alınmıştır.⁶² Karma ilimlerde olgular tabî ilimlerden gelmekte, temellendirme matematikle yapılmaktadır. Mesela optikte teoriler geometriyle, musikîde ise aritmetikle ispatlanır.

Karma ilimlerle ilgili durum gözetildiğinde tasnifte matematik ilimler arasında hiyel ilmi gibi ilimlerin yer bulması Aristotelesçi dünya görüşü açısından sorun teşkil etmemektedir. Zira her ne kadar Aristoteles'in ayrımı *tekhne* türü faaliyetlerle teorik ilimler arasındaki ilişkiyi önemli ölçüde kopartmış görünse de Aristoteles'in mekaniğe ilişkin bazı değerlendirmelerinin, daha yüksek ilimler ile aşağı görülen bazı ilimleri ilişkilendirdiği, bunun ise çok sistematik

---

etmektedir. Steven J. Livesey, "William of Ockham, the Subalternate Sciences, and Aristotle's Theory of metabasis", *British Journal for the History of Science* 18/2 (1985), 127-128.

⁶⁰ Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, 28-29; Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 42.

⁶¹ Bu ilişki için bk. Altaş, "Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak", 40-41.

⁶² W. R. Laird, "Robert Grosseteste on the Subalternate Sciences", *Traditio* 43 (1987), 147, 151. Süreksiz niceliği konu edinen aritmetik ile sürekli niceliği konu edinen hendese, matematiğin saf iki alt disiplini. Karma veya karışık ilimler hem saf matematik disiplinleriyle hem de tabî ilimlerle ilişkilidir. Karma ilimlerden astronomi hendese, hesap ve doğa felsefesiyle ilgiliyken musiki; aritmetik ve doğa felsefesiyle ilgilidir. İhsan Fazhoğlu, "İthaftan Enmûzece Fetih'ten Önce Osmanlı Ülkesi'nde Matematik Bilimler", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler-*, ed. Tefik Yücedoğru v.dğr. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010, 136.

olmasa da bu tarz bir konumlandırma için potansiyel taşıdığı belirtilir.⁶³ Nitekim Aristoteles külliyatı ile bağlantılarını koparmayan doğu dünyasında mekanik, üretici ilimlerle ilişkilendirilirken bir yandan da Aristoteles'in ifadelerinden hareketle matematiğin fiziğe dönük bir branşı olarak tanımlanmıştır.⁶⁴

Matematik ve tabî ilimler birbirinin kapsamına girmez; zira ele aldıkları nesneyi inceleme tarzları farklıdır. Matematik nicelik açısından, tabî ilimler duyulur olmaları bakımından meseleleri inceler. Dolayısıyla tıptaki meseleleri geometri ile açıklamak bu temel ayırım açısından sorun oluşturur. Fakat *metabasis* yasağının bir istisnası olarak bu örneği bizzat Aristoteles vermektedir.⁶⁵ Geometri ile tıbbın birbirinin kapsamına girmediğini ama bir açıdan ilişkili olduğunu ifade eder. Buna göre dairesel yaraların yavaş iyileştiğini bilmek tabibin işi iken bunun sebebini bilmek geometricinin işidir.⁶⁶

İstisnalarda da görüldüğü üzere bu tarz alt üst kademe ilişkileri yalnızca iki nazarî ilim arasında gerçekleşmez. Nazarî ve uygulamalı ilimler arasında da bu tür bir ilişkiden söz edilir. Varlık burhânını veren uygulamalı ilim iken sebep burhânını veren nazarî ilimdir.⁶⁷ Aristoteles bu durum için matematiksel astronomi ile denizcilik astronomisi arasındaki ilişkiyi, nazarî musikî ile amelî musikî arasındaki ilişkiyi verir.⁶⁸

Muallim-i Sani olarak tanınan ve mantığa oldukça önemli bir yer tayin eden Fârâbî'nin Aristoteles'in dikkat çektiği bu ilkeleri görmezden geldiği düşünülmez. Nitekim *Kitâbu'l-Burhân*'da Fârâbî, *metabasis* yasağını ele alır, Aristoteles'in yaklaşımına uygun değerlendirmeler yaptığı görülür.⁶⁹

⁶³ Whitney, "Paradise Restored", 130.

⁶⁴ Whitney, "Paradise Restored", 39-40.

⁶⁵ "Birbirinin kapsamına girmeyen ilimlerin pek çoğu, geometri ile tıp örneğinde olduğu gibi böyle ilişkilidir. Dairesel yaraların yavaş iyileştiğini bilmek tabibin işi iken bunun sebebini bilmek geometricinin işidir." Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, 28.

⁶⁶ Bu meseleye ilişkin geniş bir tartışma için bk. Bakhadir Musametov, *Sınırdaki Durmak: İslam Felsefe-Bilim Tarihinde Metabasis Sorunu* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 181-215.

⁶⁷ Altaş, "Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak", 41.

⁶⁸ Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, 28.

⁶⁹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 64-65. Eserde o, ilimler arası ilişkileri, üst alt kademe, yahut bir ilmin başka bir ilmin cüzü (kısmı) olması gibi hususları ele alır. Hangi ilmin hangi ilmin ilkelerini kullanabileceğini ya da kullanmayacağını ortaya koyar. Sözelimi geometride kanıtlanan ilke astronomide kullanılırken aritmetik, başka ilimlerde açıklanan öncülleri kullanmamaktadır. Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 40-41.

Fārâbî, ta'limî ilimler sınıflamasında saf matematik ilimler ile karma ilimleri kademeli şekilde göstermemişse de optiğin geometrinin burhânlarını kullandığını, hiyel ilminin geometri gibi daha üst düzey varlıkları konu alan diğer matematik ilimlerinin burhânlarını kullandığını, dolayısıyla onların alt kademesinde olduğunu ifade etmiştir. Bu durum göstermektedir ki alt kademedeki ilimler, üstte yer alan ilimlerle tam anlamıyla ortak değildir; madde ile ilişkilidirler, hem tanımları itibariyle hem de ele aldıkları nesnelere itibariyle maddeden ari değildirler.

Keza aynı ilim içerisinde amelî kısımda açıklanan birtakım öncüllerin nazarî kısımda varlık burhânı olarak kullanılması da bu ilimlerin konularının ortak olması itibariyle sorun teşkil etmiyor görünmektedir. Amelî musikî varlık burhânını verdiği yerde nazarî musikî ona sebep burhânını veriyor denebilir. Nitekim Fârâbî bu ilimler arasında bir muavenet ilişkisi olduğunu da belirtir: Tecrübi sînâ'atin, kıyasın yetersiz kaldığı yerlerde kıyâsî sînâ'ate yardım ettiğini, kıyâsî sînâ'atin de tecrübenin yetersiz kaldığı yerde tecrübi sînâ'ate yardım etmesinin söz konusu olduğunu beyan eder. “Amelî siyaset ile nazarî siyaset ve benzerleri de böyledir.”⁷⁰

Değinmek istediğimiz son husus, Fârâbî'nin bu tür uygulamalı ilimleri “amelî” olarak nitelense de bu ilimlere ilişkin açıklamalarında da fark edileceği üzere bu ilimlerin sînâ'at gibi doğrudan duyulur nesnelere iş gören değil daha ziyade onların ilkelerini konu edinen ilimleri ifade ettiğiidir. Dolayısıyla amelî/uygulamaya yönelik boyutuna vurgu yapılırsa da tasnifin ana şeması düşünüldüğünde amelî olan değil, esasında hala nazarî olan bir ilimden söz edilmektedir. Aquinas'ın nazarî ilimlerin bölümlenmesine ilişkin bir tartışmada İbn Sina'ya referansla sunduğu aşağıdaki ifadeleri bu değerlendirmeyi destekleyebilir:⁷¹

İbn Sina'nın dediği gibi, felsefe nazarî/amelî olarak ikiye ayrıldığında ve tıp gibi sînâ'at nazarî/amelî olarak ayrıldığında, bu nazarî ve amelî arasındaki ayrım; aynı tarzda bir ayrım değildir. Çünkü felsefeyi veya sînâ'ati nazarî ve amelî olarak ayırdığımızda, bunu amaçlarına göre yapmalıyız, yalnızca hakikatin bilgisine yönelik olana nazarî ve eyleme yönelik olana amelî adını vermeliyiz. Ancak felsefenin bütünü ile sînâ'ati bu temelde birbirinden ayırdığımızda aralarında şu fark vardır: Felsefeyi, tüm insan yaşamının yöneldiği nihai amaç veya mutluluğa göre ayırırız. Ama bazı sînâ'ate nazarî, bazılarına amelî dendiğinde bu, o sînâ'atin bazı özel amaçlarına

---

⁷⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 48, 51.

⁷¹ Tartışmaya esas teşkil eden soru şudur: “Amelî olmasına rağmen nazarî ve amelî kısımları içeren tıp nazarî ilimler altında sayılmaktadır. Eğer böyle bir konumlandırma yapılabiliyorsa ahlakın da nazarî boyutu itibariyle nazarî ilimler altında gösterilmesi gerekmez mi?” Aquinas, *The Division and Methods of the Sciences*, 10.

dayanmaktadır; ziraatin amelî bir sînâ'tat olduğunu, ancak diyalektiğin nazarî olduğunu söylediğimizde olduğu gibi.⁷²

Bahsi geçen ayırım, incelenen şeyin pratiğe yakın yahut uzak oluşu temelinde yapılmaktadır. Zira pratiğe yöneldiği için tıbbın tamamı amelîdir. Aquinas, tıbbın iyileştirme yöntemini öğreten kısmına, bir iltihap için özel bir ilacın verilmesine amelî, insanı bir pratiğe yönlendiren ilkeleri öğreten kısmına nazarî dediğimizi belirtir. Neticede amelî ilimin bir bölümünü nazarî olarak adlandırdığımızda o bölümü nazarî felsefe altında ele almamalıyız.⁷³

Fârâbî de "Nazarî ve Amelî İlimler" bahsini ele alırken ilimlerin bir kısmının hem nazara hem amele birden nispet edildiğini ifade eder. Bu ilimlerin bir kısmı bi'z-zat nispet edilirken (tıp gibi) bir kısmı da bi'l-araz ve zan bakımından nisbet edilir. Bi'l-araz ve zan bakımından nisbet edilenler farklı tarzlardadır. Bu tarzlardan birinin örneği matematik ilimlerdir.⁷⁴ Nazarî bir sînâ'atin kuşattığı şeyin fertlerinin o sînâ'atle varlık kazanması durumunda hem nazara hem amele birden nisbet edilir. Nazarî bilgiler, amele yönelik bir istidatla sadece bi'l-araz birlikte olabileceği için, ta'limî ilimlerin amele nisbeti bi'l-araz olacaktır.⁷⁵ Burada musikînin durumunu ayırır Fârâbî. Bi'l-araz ve zan bakımından nispet edilenlerin ayrı bir kategorisine dahil eder. Buna göre nazarî ve amelî musikînin ortaklığı isim ortaklığıdır. Burada iki sînâ'at vardır. Birisi amelî, diğeri nazarîdir.

Bu nedenle nazarî olan hakkında onun da amelî olduğu zannedilir. Bi'l-araz veya isim ortaklığıyla nazarî ve amelî olmaya nispet edilen sanatlarda söz konusu iki durum, gerçekte bir sanatta bulunmaz, fakat bu iki durumdan her biri, diğerrinin olmadığı sanatta bulunur. Bundan dolayı amelîye nispet edilen sanatlardan hiçbiri, gerçekte bu tarzda amelî değildir ve yalnızca nazarîdir.⁷⁶

Anlaşıldığı üzere aritmetiğin, geometrinin yahut musikînin hem nazarî hem amelî kısımlarının olduğu ifadesi Fârâbî'ye göre bi'l-araz yahut isim ortaklığı anlamında gelir. Hem amele hem nazara bi'z-zat nisbet edilen ise tıptır. Buradan hareketle nazarî bir ilmi nazarî ve amelî olarak bölümlenmeye tabi tuttuğumuzda o ilmin bir bölümünü nazarî olarak konumlandırmaya devam edebileceğimiz düşünülebilir. Dolayısıyla nazarî ilmin altındaki amelî

⁷² Aquinas, *The Division and Methods of the Sciences*, 20.

⁷³ Aquinas, *The Division and Methods of the Sciences*, 20.

⁷⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 50.

⁷⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 48, 50.

⁷⁶ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 50.

ifadesinin izafi olduğunu öne sürebiliriz. Bu değerlendirmeler, kanaatimizce nazarî ilim altında yer alan bir ilmin nazarî ve amelî olarak bölümlenmesinin sorun teşkil etmediğini göstermektedir. Dolayısıyla bu ayrıma Fârâbî'nin yer vermesi, Aristoteles'in ilkelerini göz ardı etmesi yahut *metabasis* yasağını esnetmesi olarak değerlendirilmez.

Sonuç

Meşşâî felsefe-bilim geleneğinin ilk temsilcilerinden Fârâbî, düşüncesinin felsefi temelleri ile ilişkili bir entelektüel teşebbüs olan ilimler tasnifini ortaya koymuş; ilimlerin konularını, ilimler arası ilişkileri eserlerinde göstermiştir.

Gundisalvo tarafından tercüme edilmesinin akabinde Latin dünyasında yapılan tasniflere etki eden *Iḥṣâ'ul-'Ulūm*'da yapılan tasnif, çalışmamızda ifade edildiği üzere dönemin farklı tasniflerine ilişkin bazı değerlendirmelere konu olmuştur. Sınâ'atin ve mekanik ile ilgili ilimlerin konumu ile ilgili bu değerlendirmeler, Fârâbî'nin ta'limî ilimler sınıflandırması bağlamında değerlendirilmiştir.

Söz konusu değerlendirmelerde konu edilen hususlardan biri; tıbbın, ziraat ve benzeri sınâ'atin Fârâbî tasnifinde nazarî ilimler altında konumlandırılmasıdır. Böyle bir konumlandırma, İslam düşüncesi literatüründe telif edilen farklı tasnif eserlerinde görülebilmektedir. Dolayısıyla mesele, başka eserler ve müellifler bağlamında ele alınıp tartışılabilir. Fakat Fârâbî'nin tasnifinde böyle bir yönelim ortaya koymadığı, sınâ'ati tasnifine dahil etmediği, nihayetinde ilişkilendirmenin bir bilgi yanlışı da içerdiği gösterilmiştir.

Değerlendirmelere konu olan bir diğer husus, tasnifin nazarî-amelî ayrımını ne şekilde yaptığına ve uygulamaya yakın ilimlerin nazarî disiplinler arasında sınıflandırmasına ilişkindir. Fârâbî'nin tasnifindeki nazarî-amelî ilimler konumlandırması, çalışmamızda Aristotelesçi ilkeler açısından ele alınmıştır. Nihayetinde Fârâbî tasnifinin varlık ve dolayısıyla ilim hiyerarşisinde meşşâî ilkeleri gözettiği ortaya konmuştur. Ayrıca *İkinci Analitikler*'de ilimler arasındaki ilişkileri ele alan kuralları takip ettiği, ta'limî ilimler özelinde görülmüştür. Neticede Fârâbî'nin tasnifinin, çalışmamızda işaret ettiğimiz değerlendirmelerde ifade edilen ilişkilendirmelerle doğrudan ilgili olmadığı, itirazların ise doğrudan muhatabı olmadığı gösterilmiştir.

Kaynakça

- Adamson, Peter –Taylor, Richard. İslam Felsefesine Giriş. çev. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Altaş, Eşref. “Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak: Bilimler Tasnifinin Mantıkî/Burhanî Temelleri ve Bilimlerin Birbirinden Ayırılması”. İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of Islamic Review 12/1 (2022), 29-54.
- Aquinas, Thomas. The Division and Methods of the Sciences: Questions V and VI of his Commentary on the 'De Trinitate' of Boethius. çev. Armand Maurer. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1963.
- Arıcı, Müstakim. “Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü'l-ulûm ve Enmûzecü'l-ulûm Literatürleri”. İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi. ed. Müstakim Arıcı. 13-61. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Aristoteles. İkinci Çözümlemeler. çev. Ali Houshiary. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Az, Mehmet Ata. “Fârâbî'nin Eserlerinin Latinceye Tercüme Süreci ve Latin Düşüncesine Etkisi”. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19/2 (2020), 547-581.
- Bakar, Osman. İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi. çev. Ahmet Çapku. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- el-Fârâbî, Ebû Naşr. İhşâ'ul-'Ulûm. nşr. Osman Muhammed Emin. Kahire: Mektebetu's Sa'âde, 1931.
- Fârâbî, Kitâbu'l-Burhân. çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Fârâbî, “Mutluluk Yoluna Yönelme”, çev. Hanifi Özcan. Fârâbî'nin İki Eseri: Siyâset Felsefesine Dair Görüşler (Fusûlü'l-Medenî) ve Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh 'Alâ Sebîli's-Sa'âde). 129-170. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Fârâbî, “Mutluluğu Kazanma”. çev. Hüseyin Atay. Farabî'nin Üç Eseri: Mutluluğu Kazanma, Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi. 1-64. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Fârâbî, “Siyaset Felsefesine Dair Görüşler”, çev. Hanifi Özcan. Fârâbî'nin İki Eseri: Siyâset Felsefesine Dair Görüşler (Fusûlü'l-Medenî) ve Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh 'Alâ Sebîli's-Sa'âde). 11-128. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.

- Fazlıoğlu, İhsan. "İthafan Enmûzece Fetih'ten Önce Osmanlı Ülkesi'nde Matematik Bilimler". Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) –Bildiriler—. ed. Tevfik Yücedoğru v.dđr.131-163. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010.
- Jonas, Hans. "The Practical Uses of Theory". *The Phenomenon of Life: Toward a Philosophical Biology* (Evanston: Northwestern University Press, 1966), 188-210.
- Kartal, Abdullah. "İbnü'l-Arabî'nin İlimleri Sınıflandırması ve Fârâbî ile Bir Karşılaştırma". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (2021), 751-778.
- Kaya, M. Cüneyd. "İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmi'l-hikme ve tafsîlihâ'sı: Tahkik ve Tercüme". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020), 1-40.
- Laird, W. R. "Robert Grosseteste on the Subalternate Sciences". *Traditio* 43 (1987), 147-169.
- Livesey, Steven J. "The Oxford Calculatores, Quantification of Qualities, and Aristotle's "Prohibition of Metabasis"". *Vivarium* 24/1 (1986), 50-69.
- Livesey, Steven J. "William of Ockham, the Subalternate Sciences, and Aristotle's Theory of metabasis". *British Journal for the History of Science* 18/2 (1985), 127-145.
- Musametov, Bakhadir. *Sınırdaki Durmak: İslam Felsefe-Bilim Tarihinde Metabasis Sorunu*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Netton, Ian Richard. *Fârâbî ve Okulu*. çev. Mehmet Vural. Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Ovitt, George. "The Status of the Mechanical Arts in Medieval Classifications of Learning". *Viator* 14 (1983), 89-105.
- Ross, David. *Aristoteles*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.
- Stroumsa, Sarah. "Al-Fârâbî and Maimonides on Medicine as a Science". *Arabic Sciences and Philosophy* 3/2 (1993), 235-249.
- Şahin, Eyüp. "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçiş ve Kabulü". *Diyanet İlmî Dergi* 52/1 (2016), 151-166.
- Tekin, Ali. *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Tekin, Kenan. "İslam ve Osmanlı Dönemi Bilim Tarihi Yazımı için İhtarlar: Ahmed Midhat Efendi'nin Tarih-i Ulûm'una Cevdet Paşa'nın Tenkitleri". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24/2 (2023), 801-840.
- Türker, Ömer. *İslam'da Metafizik Düşünce: Fârâbî ve Kindî*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Türker, Ömer. "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi", İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi. ed. Müstakim Arıcı. 63-91. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Whitney, Elspeth. "Paradise Restored. The Mechanical Arts from Antiquity through the Thirteenth Century". Transactions of the American Philosophical Society 80/1 (1990), 1-169.

A Discussion on the Classification of al-'Ulûm al-Ta'limiyya in Al-Fârâbî's İhşâ' al-'Ulûm

Assist. Prof. Dr. Tuba Nur UMUT

Extended Summary

The literature on the classification of sciences includes works that show the subjects of the sciences and their relations. One of the most important works in this literature in Islamic thought is *İhşâ' al-'Ulûm* of Abû Naşr al-Fârâbî (d. 339/950). al-Fârâbî is one of the first representatives and prominent scholars of the Peripatetic philosophy-science tradition. al-Fârâbî's classification of the sciences served as a model for many later Arabic classifications and it was influential in the Latin West as well. After its translation to Latin by Domingo Gundisalvo (d. 1140) in the 12th century, *İhşâ' al-'Ulûm* introduced the Islamic pattern of classification to the Latin West.

The classification made in *İhşâ' al-'Ulûm* has been the subject of some evaluations in the context of including mechanical arts and crafts in the classification of the sciences of Medieval philosophy. This study aims to address the claims in the evaluations we encounter in the works of George Ovitt and Elspeth Whitney. Since the claims in the evaluations are related to the theoretical sciences in al-Fârâbî's classification, this study focuses on how the theoretical sciences are classified in his classification with a particular focus on mathematical sciences (al-'Ulûm al-Ta'limiyya).

One of the claims in these evaluations is that al-Fârâbî's classification had an effect on the positioning of medicine, agriculture, navigation, and similar crafts under natural sciences (physics) and carpentry, stone-working, and similar crafts under practical geometry. Accordingly, al-Fârâbî contributed to the legitimacy of crafts by connecting them to higher branches of knowledge. Such a positioning may be found in different classification works in the literature of Islamic thought. Therefore, this issue can be handled and discussed in the context of other works and authors. However, in al-Fârâbî classification, crafts (*şinā'ah*) are not included. al-Fârâbî states that crafts are concerned with what is useful, and therefore, they cannot be considered as wisdom (*ḥikma*). He also emphasized that in terms of the robustness of the evidence, crafts cannot be seen at the same level as sciences. Based on these reasons, al-Fârâbî excluded crafts such as medicine, architecture, navigation, and agriculture from any part of his classification. He also did not include secret sciences such as alchemy in the classification. Therefore, in our opinion, the evaluations regarding the effect of his classification are not justified and they also contain misinformation.

Another claim in the evaluations is that the Islamic pattern of classification exemplified by al-Fârâbî describes some mathematical sciences as both theoretical and practical. In this categorizing, he positions practical disciplines such as perspective, the science of weights, and the science of devices as part of mathematics. According to that claim, al-Fârâbî lists some crafts and technological arts under practical arithmetic and practical geometry.

However, it has been argued that this positioning would pose a problem in the context of the Aristotelian framework, which regards crafts as inferior or servile. In addition, this framework does not regard the practical sciences as the parts of speculative/theoretical sciences. For this framework theoretical science in itself and all its parts are speculative. In the second part of this study, we discussed whether al-Fārābī's classification poses a problem in terms of the Aristotelian framework or not. In his classification, al-Fārābī divides some mathematical sciences (arithmetic, geometry, and music) theoretically and practically. He stated that forms related to concrete things are considered in the practical part, whereas the theoretical part considers mathematical forms independent of matter. This preference has been evaluated in terms of Aristotelian principles in our study. Finally, it has been revealed that the classification of al-Fārābī pursues peripatetic principles in the hierarchy of being and therefore science. Moreover, it has been shown that he followed the rules presented in *Posterior Analytics* dealing with the relations between the sciences.

As a result, it is concluded that al-Fārābī's classification is not directly related to the stated views and that he is not the direct addressee of the aforementioned objections.

Keywords: History of Philosophy, al-Fārābī, Iḥṣā' al-'Ulūm, Classification of Sciences, al-'Ulūm al-Ta'limiyya.